

Sémantické změny

Slovní zásoba nejstarších fází češtiny představovala ve své převážné většině psl. dědictví. Z psl. slovní zásoby čítající na 2000 základových slov a slov odvozených neproduktivními sufixy čeština dochovala dodnes relativně největší podíl. Na to lze usuzovat ze skutečnosti, že i v dnešní češtině schází z původního psl. slovního fondu jen asi 40 slov, tedy nejméně ze všech slovanských jazyků.

Čeština zdělila z praslovanštiny pojmenování

pro jevy přírody živé i neživé,
pro člověka a příbuzenské vztahy,
pro části těla,
pro obydlí, části oděvu, nástroje a materiály,
pro základní vlastnosti, děje a činnosti.

Ze speciálních významových okruhů měla stará čeština vybudovány základy terminologie náboženské, do nichž patřila jednak slova domácího původu, významově posunutá (*bóh, duch, nebe, svätý, ...*), jednak slova (v menší míře) přejatá ze staroslověnštiny a náboženské termíny původu latinského, např. *pohan* (< *paganus*), *kolāda* (< *Calendae*), *mša* (< *missa*), *berla* (< *ferula*) aj., některá slova byla zprostředkovaná němčinou, jako *mnich* (< něm. *munih* < lat. *monicus* < ř. *μοναχός* [monachos]), *papež* (< něm. *babes* < lat. *papa*), jiná slova byla něm. původu, jako *vānoce* (< něm. *vinnahten*).

Mnohá slova, která jsou doložena ve staré češtině, jsou dnes už běžnému uživateli neznámá. Např.:

- *ostrva* „osekaný kmen se zachovalými pahýly větví sloužící především jako žebřík k zlézání hradeb“
- *hrále* „kopí“
- *kršně* „levá ruka“
- *hrstník* „obchodník, prodávající obilí apod. po malých částech, jakoby po hrstech“
- *bulař* „kdo pečetí buly (= listiny s kovovou pečetí)“
- *nekolný* „nepoddajný, vzpurný, drzý, zlý“ (*kolu, kláti*)
- *zmrlina* „mrtvola, mrtvé tělo“ a mnoho dalších

Některá slova sice zní v současné češtině stejně, jako v češtině staré nebo starší, ale význam je jiný. Např.:

- *plachetnice* „žena prodávající na ulici - na plachtě rozložené na zemi - doma pečený chléb“
- *letadlo* „pták“
- *pletka* „sítka na lapání ptáků“
- *fasovati* „vázat, poutat“
- *lom* „praskot, hluk“
- *otporný* „opačný“
- *pitomý* „krotký, ochočený“ aj. pitati

Odlišné významy etymologicky totožných slov v různých příbuzných jazycích jsou výsledkem různého významového vývoje v různých jazycích. Rozdílné významy u jednoho a téhož slova v různých vývojových fázích jednoho jazyka jsou důsledkem významového vývoje v tom konkrétním jazyce. Úkolem etymologické analýzy je proto mimo jiné rekonstruovat původní, **etymologický význam**.

Psl. *kъnędzь ‘panovník, vládce’ ← germ **kuninga-* ‘hlava, vůdce rodu’ (< **kunja-* ‘rod, pokolení’):

stsl. *kъnędzь ‘kníže, vládce’, č. *kněz*, p. *ksiądz* ‘kněz’, vsl. *knjaz*, jsl. *knez* ‘kníže, princ’, hl. *knjez*, dl. *kněz* ‘pán’

šlechtična → *slečna*

jemnostpán ← *Jeho Milost pán*

vašnosti ← *Vaše Milosti*

lat. *dominus* ‘pán’, doslova ‘vládce domu’ (< *domus* ‘dům’)

něm. *Herr* ‘pán’ < sthn. *hēriro* = komparativ od *hēr* ‘vznešený’

Zužování významu (sémantická specializace) – slova původně obecnějšího významu nabývají význam konkrétnější, specializovanější

Např.

č. *žito* ‘konkrétní druh obilí’, ve stč. ‘obilí’, místy i ‘pšenice’, ve vsl. dialektech i ‘ječmen’ (souvisí s psl. **žiti* ‘žít’); pův. význam ‘co slouží k žití, k životu, potrava’

č. *pivo* ‘konkrétní druh nápoje’, stsl. ‘nápoj’ < psl. **pivo* (souvisí s psl. **piti* ‘pít’); pův. význam ‘co slouží k pití, nápoj’

č. *máslo* ‘tuk z mléka’, r. *maslo* ‘tuk z mléka; olej, tuk; mazadlo’

psl. **maz-slo* od **mazati* ‘mazat’, pův. význam tedy ‘co slouží k mazání’ – zachován v ruštině, v č. došlo k sémantické specializaci

Rozšiřování významu (sémantická generalizace) – slova původně užšího, specializovanějšího významu nabývají význam širší, obecnější.

Např.

č. *zápasit*, původně jen typ boje, kdy se protivníci drželi za pasy, dnes ‘bojovat, bít se obecněji’, slovo má tedy obecnější význam, označuje různé způsoby boje, nejen ten jeden konkrétní

č. *kůže*, psl. **koža* < **koz-ja* = posesivní adjektivum od *koza*. Původně ‘kozí tělesný povrch’, dnes kůže obecně.

Různé druhy přenášení významu:

Metonymie – založená na věcných souvislostech

Metafora – přenášení významu podle vnější podobnosti

Synekdocha – záměna části a celku (**totum pro parte** = názvem pro celek se pojmenovává část; **pars pro toto** = název pro část celku slouží k nazvání celého celku)

č. *koruna* ‘peníz’ – metonymie;

č. *koruna* ‘rozvětvená část stromu’ – metafora;

č. *játra* – dnes značkové pojmenování – příklad na synekdochu (totum pro parte) < ie. **en-tero-* ‘to, co se nachází uvnitř, vnitřnosti’ (stind. *antara-* ‘vnitřní’, ř. *έντερα* [entera] ‘vnitřnosti’);

Zhoršování významu (deteriorace), zlepšování významu (meliorace)

Enantiosémie = procesy vedoucí ke vzniku opačného významu

a) Enantiosémie **úplná (vnitroslovná antonymie)**:

lat. *altus* ‘vysoký’ a ‘hluboký’ (← *‘odchylující se od horizontální roviny, a to po vertikální ose buď směrem nahoru nebo směrem dolů’);

lat. *tepidus* ‘teplý’ a ‘chladný’ (← *‘mající určitou teplotu’);

č. dial. *dýnko* ‘dno nádoby’ a ‘poklička, poklop’, podobně slk. dial. *dienko*;

slk. dial. *šanec/šianec* ‘jáma, příkop’ a ‘násyp, val’;

stp. *straszliwy* ‘vzbuzující strach, hrůzu’ a ‘lekavý, bojácný’;

p. *kochanek* ‘ten, kdo miluje’ a ‘ten, kdo je milován’ (p. *kochać* ‘milovat’);

něm. *erschrecken* ‘polekat se’ a ‘postrašit’.

b) Enantiosémie **mezijazyková**

č. *páchnout* ‘vonět nevábně, smrdět’, r. *páchnut* ‘vonět’ < psl. *pachnōti;

č. *vonět* ‘vonět’, r. *vonjat* ‘smrdět’ < psl. **von’b*, **von’a*;

psl. *užasъ, *(*u*)*žasnoŭi*: č. *úžas* ‘překvapení, údiv’, b. r. *úžas*, ukr. *užáh* ‘hrůza, zděšení, děs’

Významové rozdíly u přejatých slov vyplývají z rozdílné integrace dané výpůjčky v jednotlivých jazycích:

např.: č. *kriminalista*, r. *kriminalíst* ‘kdo se vědecky zabývá kriminalistikou, nebo pracuje na základě jejích metod’, kdežto p. *kriminalista* ‘trestanec, zločinec’ (←lat. *crīminālis* ‘trestní’ < lat. *crīmen* ‘zločin’, německým prostřednictvím)

Opozitní významy u některých ie. kořenů:

ie. **megh-* ‘velký, malý’:

stind. *mahānt-*, ř. *μέγας* [megas], lat. *magnus* ‘velký’; lit. *mažas*, lot. *mazs* ‘malý, drobný’, stsl. *мѣзіньць* ‘nejmladší (tedy nejmenší) syn’, b. dial. *mizīnec* ‘poslední, nejmladší dítě’, stč. *mězenec* ‘malík, prsteník’;

ie. **kel-* ‘studený, teplý’:

lit. *šáltas* ‘studený’, lat. *calidus* ‘teplý, horký’

c) Enantiosémie [morfémová](#)

– protikladné významy u prefigovaných slov mohou být důsledkem opozitních významů, jejichž nositelem je určitý prefix.

Např.

prefix *o-*: slk. *obit’* ‘pokrýt na povrchu něco něčím’ (= něco někam přidat) a ‘otlout povrch něčeho’ (= zbavit něco něčeho) – srov. podobně v č. *obít*;

prefix *pře-/* slk. *pre-*: č. *přehlédnout* / slk. *prezriet’* ‘prohlédnout, prozkoumat, zrakem obsáhnout’ a ‘nespatřit, nevšimnout si, nevěnovat pozornost’; aj.

Antonymní významy mohou být dokladem dřívější prefixace. Prefixy, jimiž bylo dané slovo prefigováno a které nějak modifikovaly jeho význam, zanikly, ale deprefigované sloveso si tyto významy ponechalo:

např.

stsl. *lōčiti* ‘slučovat, spojovat’ (< *sъlōčiti*), ‘rozlučovat, oddělovat’ (< *razlōčiti*, *otъlōčiti*)

psl. **bъrati* ‘brát’ < ie. **bher-* ‘nést’ (stind. *bhárati*, ř. *φέρω* [ferō], lat. *ferō* ‘nést’; vývoj ‘nést’ → ‘brát’ už v psl. období v celém slovanském areálu a do základního slovesa se dostal deprefixací prefixu *od-*, resp. *u-*;

psl. **bermę* ‘břímě’ – původní význam

c) Enantiosémie situační

– souvisí s konkrétní řečovou situací: např. *děkuji* ve významu přijetí nebo zamítnutí nabídky, apod.